הצטלבותן של מסורות גריד בשתי ערים בסנגל

ליאורה ביגון ואריק רוס

תקציר

במסורות מחקר מערביות (אירו־צנטריות) בתחום ההיסטוריה העירונית ותולדות התכנון, בדרך כלל לאפריקה שמדרום לסהרה אין עבר עירוני, היסטוריה ותרבות של תכנון יישוב עירוני, ובייחוד אין לה כל תיאור של שימוש ילידי בתוכניות עירוניות המבוססות על גריד. בעקבות החסך ההיסטוריוגרפי הזה, יישובים ילידיים המבוססים על מתווה גריד בסנגל ובמערב סודן מתוארים בקצרה ומושווים למסורות הגריד בתוכנית היישוב הקולוניאלית. לאור הבעייתיות של הגישה הביזורית השואפת למצוא "מקור" משוער יחיד לתוכנית הגריד, אנו מציגים כי לא זו בלבד שתוכנית גריד עירונית צמחה באופן עצמאי במערב סודן, אלא שהשאלות על מקור הגריד, כגון "של מי המורשת?", הן עדיין רלוונטיות מבחינה תיאורטית ובעלות רגישות תרבותית במחקרים על תחומי הלימוד האזוריים, ובייחוד בלימודי אפריקה. עם זאת, בהעברת הדיון מן הגניאולוגיה של הגריד לגישה דיאלקטית יותר של ייצור המרחב, מאמר זה גם מציג תובנות איכותניות קצרות באשר לחיבור הדינמי בין מסורות תכנון עירוני (מערביות וילידיות כאחת) הנכפות מלמעלה למטה ובין אלו המתפתחות מלמטה למעלה, בערים חשובות בסנגל של ימינו, כגון דקר וטֶמְבֶּה.

מבוא

בהיסטוריוגרפיה המערבית של התכנון העירוני, לא זו בלבד שתכנון עירוני המבוסס על גריד מיוחס בעיקר לתרבויות תכנון מערביות מימי יוון ורומא העתיקות, אלא שלקבוצות ילידיות בדרום הגלובלי אין לכאורה כל מסורת של תכנון עירוני המבוסס על גריד.¹ כך הוא בייחוד לגבי אזורים רבים באפריקה שמדרום לסהרה, שגם שם לכאורה אין שום עבר עירוני בהיסטוריוגרפיה שלהם. באשר לסנגל, מחקרים שנערכו לאחרונה הצביעו בבירור שתוכנית יישוב המבוססת על גריד פותחה בידי קבוצות מקומיות כבר במאה ה־12, זמן רב לפני שהקולוניאליזם הצרפתי הציג את תוכנית הגריד המערבית באמצע המאה ה־19. אכן, למחקר כזה יש השלכות חדשות הקשורות לשאלה "של מי המורשת?" וגם לנושא יישוב תוכנית הגריד במקביל על ידי קבוצות מקומיות בתרבויות שונות ברחבי העולם.

עם זאת, המחקר על "הגריד הילידי" בסנגל נוטה להיכלל בתחום לימודי האסלאם, ואילו המחקר על הגריד הקולוניאלי נוטה להיכלל בהיסטוריה של אירופה מעבר לים – שני תחומים הנתפסים כנפרדים מבחינה תמטית. מצד המתודולוגיה של מאמר זה, באמצעות שימוש במגוון עשיר של מקורות ראשוניים ומשניים, לרבות עבודת שדה, אנו שואפים לשלב את שני תחומי המחקר האלה, שבדרך כלל אינם נבחנים יחדיו בנוגע למסורות גריד "אירופיות" ו"ילידיות". בד בבד, מהיבט התכנון המעשי בשטח, מטרתנו לטשטש את ההבחנה הבינארית לכאורה בין תכנוני גריד "אירופיים" ובין מקביליהם ה"ילידיים". את אלו נציג לאור התכנון הבתר־קולוניאלי בסנגל של

איור 1
המתווה של טובה (סרטוט: א' רוס)

איור 2
המתווה של מרכז דקר (פלטו, מדינה)
(סרטוט: ת' סופר)

ימינו: שתי ערים חשובות בסנגל – דקר וטֹפֶה – מדגימות הצטלכות צורנית ניכרת בין שתי תרבויות תכנון אלו, המתווכות בין קיום משותף להכלאה. הצטלכות כזו משוחררת מכל תפיסה ליניארית והכרחנית של מסורות גריד, והיא נעה לכיוון תפיסה דיאלקטית ומכלילה יותר של ייצור המרחב.

גריד אחד לעומת האחר

”בשנת 1988, מייד לאחר שובי ממחקר ראשוני בשדה, הצגתי כמה מנתוניי לקבוצת חברים וסטודנטים עמיתים במונטריאול”, כתב הגיאוגרף אריק רוס, אחד ממחברי המאמר, שחקר יישובים של הטאריקה (Tariqah) המורידית (Murid) ויישובים מוסלמיים אחרים בסנגל, ובייחוד את העיר הקדושה טובה. והוא הוסיף: ”כשהצגתי את רישומיי לתוכנית העירונית של טובה [איור 1], ציין אחד מחברי הקבוצה שהשפעת התכנון העירוני הצרפתי ניכרת מאוד; הוא התייחס לחזות העירונית המזכירה את סגנונו של אוסמן” (Ross, 2002, 35), בעיקר מצד אופן ארגון השדרות והרחובות הישרים. בזמנו דחה רוס את ההערה כלאחר יד וטען שלעומת דפוס הגריד הקולוניאלי והסגנון של בית הספר לאומנויות יפות שפיתח אוסמן, שללא ספק מאפיינים את רוב דקר, הקונפיגורציה המבוססת על גריד של טובה תואמת לרעיונות העירוניים הקדם־קולוניאליים של הילידים. הדפוס המבוסס על גריד של דקר עשוי להיחשב ה”אלטר אגו” של טובה, ובהיסטוריוגרפיה הקולוניאלית המסורתית מתוארת דקר כיצירה צרפתית מודרנית לחלוטין, ששימשה כבירת הפרדציה של ”אפריקה המערבית הצרפתית” (1902–1960), לפני שהיא הוכתרה כבירתה של סנגל לאחר קבלת עצמאותה [איור 2]. אלא שמאז, הסביר רוס, הקישור לאוסמן שב ועולה במוחו וחושף במידה רבה את ההנחות הרווחות במערב כלפי אפריקה שמדרום לסהרה:

בתיאור גס ההנחות האלה הן כדלהלן. מן הבחינה ההיסטורית, לאפריקה השחורה אין מסורת עירונית מקומית. עקרונות האסתטיקה העירונית יובאו לראשונה מן העולם הערבי־מוסלמי. בעידן המודרני הוכנסה קבוצת עקרונות נוספת לאפריקה דרך הקולוניאליזם האירופי, ואלה באים לידי ביטוי כיום ברובן המכריע של הערים באפריקה שמדרום לסהרה [...] קיומן של מסורות עירוניות שבאמת שייכות לאפריקה טרם זכה להכרה כללית. לפיכך, כשחברי עמד בפני הרחובות הישרים והשדרות האלכסוניות החוצות בתוכניתה של טובה, הוא ראה באופן אוטומטי עדות לעקרונות תכנון עירוני אירופיים (Ross, 2002, 35–36; וראו גם: Ross, 1994).

אכן, הנחות אלו קשורות בקשר הדוק למנטליות היסטוריוגרפית בעלת רוח איר־צנטרית, שמבחינתה דיווח של מיסיונר מן המאה ה־18 מעיר הבירה מבאנזה־קונגו (M'banza-Kongo) היה יכול להיחשב תיאור אופייני. בדיווח זה התלונן המיסיונר על שאפשר לחצות את עיר הבירה

כולה מבלי לראות ולו בית אחד בסביבה הירוקה של היער המשווני (מובא אצל: Balandier, 1968, 132). במילים אחרות, יש נטייה להכחיש את העירוניות של אפריקה ובו בזמן לחזק את תדמיתה הכפרית. תיאור הערים באפריקה שמדרום לסהרה כ”כפרים” הוא תיאור עקיב לאורך ההיסטוריה, החל מן ”הפרא האציל” מאת רוסו וכלה בכתבים אירופיים קולוניאליים מן המאה ה־19 והמאה העשרים.² פרספקטיבה זו הוכנסה ישירות לספרות מפתח בתחום הלימודים העירוניים, כגון הספר ”ערי המחר” (Cities of Tomorrow) משנת 1996 שנכתב בידי פיטר הול, ובו אפריקה שמדרום לסהרה כלל אינה מוזכרת. היא נתפסת כהפך הגמור של העירוניות המערבית, ונהוג לתאר אותה כחלק ממארג של שונות ושל אחרות מוחלטת.

מודעות אקדמית גוברת, בייחוד משנות השישים של המאה העשרים, הביאה לידי שינוי הדרגתי, המתבטא בספרי לימוד ”גלובליים” של היסטוריה אורבנית מן התקופה האחרונה ובעבודות אחרות השואפות לאזן את החומרים האיר־צנטריים באמצעות שילוב גוון ”אפריקאי” (לדוגמה: Kostof, 1992; Koolhaas, 2000; Grant, 2001; Smith, 2007; Rose-Redwood, 2018). עם זאת, הדוגמאות המוצגות במקורות אלו נוטות להיות המובהקות והמוכרות ביותר, כאלה שנבחרות כמעט באקראי מספרי הלימוד המוכרים ביותר העוסקים בהיסטוריה של אפריקה, ולכן מתקבלת תחושה של מעין אפקט דֵן־הו.³

הכללתן של כמה דוגמאות נבחרות החוזרות על עצמן עשויה גם היא ליצור תמונה מעוותת. לדוגמה, בספרו הידוע ”The City Shaped” (2001) ספירו קוסטוף (Spiro Kostof) חוקר בצורה מפורטת את תוכנית הגריד הקלאסית בערים שונות לאורך ההיסטוריה. מלבד הרפרטואר הקאנוני של ערים אירופיות בימי הביניים ובתקופת הרנסנס ותכנוני גריד ב”עולם החדש”, הוא מזכיר את אסיה ואת המזרח הקרוב אך בקצרה בלבד. עם זאת, אין הוא מציג דוגמאות מקומיות מאפריקה פרט לעיר הפירמידות העתיקה במצרים – קהון (שם, 103). בספר מובאת פסקה אחת על הגריד הרומי בתימגאד שבצפון אפריקה (שם, 107), ושני מקומות נוספים באפריקה, תולדה של הקולוניאליזם, מוצגים באופן אנקדוטלי ללא הרחבת הדיון בהם: המקום הראשון מדוגמאות אלו הוא צפון אפריקאי, דהיינו ”מרקו הצרפתית” ללא פירוט עיר כלשהי (שם, 102), והשני הוא העיר פיטרמריצבורג שבדרום אפריקה (שם, 149). מאחר שפיטרמריצבורג מהווה את הדוגמה היחידה למקום הנמצא באפריקה שמדרום לסהרה, והיא עיר שיצירתה ”לבנה” במובהק, הרושם הנוצר מדברים אלו מוטה במקצת.⁴

באמצע המאה ה־19 הכירו הצרפתים בחשיבותה האסטרטגית של דקר, בהיותה הנקודה המערבית ביותר במערב אפריקה ועל כן הנמל העיקרי לעגינה בדרך לדרום אמריקה או לדרום אפריקה. חצי האי קַפ־וֶר (Cap Vert), שבו הוקמה דקר הקולוניאלית, כבר היה מאוכלס באמצע

איור 3
תוכנית עיירת הרכבת של טיוואוואן (Tivaouane) בשנת 1888. השוק ומחסנים אחרים במרכז העיירה היוו מרכז לריכוז הסחר בבוטנים מן הכפרים הסמוכים. בעיירה זו היו גם מוסדות מנהליים קולוניאליים מקומיים, ולאחר קבלת העצמאות היא הפכה למפקדה האזורית (איור: א' רוס, על בסיס תמונת הלווין QUICKBIRD של טיוואוואן־נדיאסנה בסנגל)

המאה ה־19 בכמה כפריים בני הֶלְבו (Lébou). דגל הטריקולור, שהציג המפקד העליון של האזור לשליטים המקומיים במאי 1875 כדי שיתלו אותו מעל בקתות הקש שלהם, סימל כיבוש רגוע שבו סייעו בני הלבּו להקים קומפלקס אירופי קטן כמצודה אסטרטגית (Charpy, 1957, 8). תוכנית האב המבוססת על גריר של דקר התגבשה בשנת 1862, בחמש השנים הראשונות לכיבוש הצרפתי, בידי ז'אן מארי אמיל פינֶה־לַפֶּרֶד (Pinet-Laprade) – ראש חיל ההנדסה המקומי דאז (Charpy, 1958, 542) [איור 2]. תוכנית אב זו הדגימה חזון מערבי רציונלי של “סדר” קולוניאלי.⁵

מבחינת פריסת הרחוב האורתוגונלית וארגון המגרשים והכיכרות המרכזיות, לא הייתה תוכנית האב של פינה־לפרד יוצאת דופן בתקופה זו או מצד ההקשר הקולוניאלי. דוגמאות צרפתיות לכך הן אלג'יריה בשנות השלושים של המאה העשרים ויישובי חוף קדומים יותר, כגון פוֹר־דֶה־פֶּרְנס (Fort-de-France) במרטיניק, שנוסד בשנת 1681, קורו (Kourou) בגוֹיָאָנה, שנוסד ב־1763, וסן־לואי (Saint Louis) בסנגל שהגריר בה גובש עד 1740 (בהתאמה: Malverti and Picard, 1996; Sinou, 1993, 103–117; Pinon, 1996). נוסף על כך, ככל שהתפשט השלטון הצרפתי אל פנים הארץ, כך התרחב גם השימוש בתוכנית הגריר. השלטונות הקולוניאליים ראו בגריר דרך יעילה ורציונלית ליצור יישובים חדשים, כלומר “עיירות הרכבת” (escalles). התפתחותה של רשת רכבות ברחבי סנגל, שנועדה להקל על ייצור הבוטנים וייצואם – היבול המסחרי של סנגל – כללה את התרחבותה של רשת עירונית קולוניאלית לאורך מסילת הרכבת. משמעות המילה “escalles” המקורית הייתה “רציפים” מסחריים – עמדות מסחר על גדות נהר סנגל שחברות צרפתיות פרטיות השתמשו בהן לפני הכיבוש הרשמי של שטח זה. בזמן ש“תכנון” ה־escalles של הנהר היה חופשי מכל התערבות ממשלתית, ה־escalles במובן “עיירות הרכבת”, שסללו הצרפתים במרווחים של 10–30 ק”מ לאורך מסילת הרכבת, תוכננו לפי הנחיות ספרי העזר של ההנדסה הצבאית. היו להן תוכניות רחוב בצורת לוח שחמט, מיושרות עם מסילת הרכבת וממוקמות סביב תחנת הרכבת והשוק (Sinou, 1993, 37–19) [איור 3].

רוב עסקי המסחר של הבוטנים בעיירות הרכבת הללו היו מרוכזים בידי כמה חברות צרפתיות גדולות שפעלו בנמלים בדקר, בסן־לואי וברופיסק (Rufisque). מזמן התפתחות השלטון הקולוניאלי שימשו עיירות הרכבת גם לעגינת שירותים ומנהלים קולוניאליים בראשית דרכם, כגון רשות המיסים, בית המשפט, סניף הדואר והמרפאה. תושבי עיירות אלו היו ברובם זרים באזור: עובדים קולוניאליים, עובדים של גופים מסחריים וסוחרים סוריים או לבנוניים. בדרך כלל לא הורשו האפריקאים לחיות בעיירות אלו, ולכן עד מהרה סביב כל עיירת רכבת כזו צמחו שכונה ילידית או “כפר אפריקאי” – אכן, רק עם התפתחות השיח שהדגיש תיאוריות בנושא פיתוח ותשתיות בעקבות הדה־קולוניזציה הוחלפה המילה המזלזלת “כפרים” לתיאור שכונות

צילום 4
המראה הנוכחי של “כיכר העצמאות” (כונתה “Place Protet” בתקופה הקולוניאלית). כיכר מרכזית זו, שתכנן פינה־לפרד, הייתה ליבה של העיר הקולוניאלית המבוססת על גריר. אומנם הורחבה הכיכר עם הזמן, אך היא עדיין עומדת בלב הפוליטי, האדמיניסטרטיבי והמסחרי של הבירה (צילום: ל’ ביגון)

אלו בטרמינולוגיה עירונית יותר. השכונות של האפריקאים הרחיבו את הגריר של עיירות הרכבת, אם כי לעיתים באופן סדיר פחות ועם פחות שירותים עירוניים (Pheffer, 1975). בהקשר הקולוניאלי, אם כן, התוכנית האורתוגונלית משקפת את הניסיון “לביית” טריטוריה שזה עתה נכבשה באמצעות קיבועו והגדרתו של המרחב בגבולות החקיקה עבור האוכלוסייה האירופית. לתוכנית זו נוסף גם הממד הסמלי של “אילוף” המרחב בארץ “ברברית” באמצעות יצירת מרחב עירוני “תרבותי” ומוכר לרווחת הקולוניזטורים מאירופה (Said, 1978, 35–50).

ההיסטוריון הצרפתי רוג'ר פסקיה (Pasquier) תיאר את דקר בראשית דרכה כ“לא כלום מלבד עיר מתה, לוח דמקה ריק” (Pasquier, 1960, 406), אולם במהרה צמחה דקר והתפתחה ממצבה הראשוני. השינוי התרחש בעקבות תנופת הבנייה שהחלה לאחר חניכת קו מסילת הברזל בין דקר לסן־לואי בשנת 1885, בעקבות קידומה כעיר הבירה של אפריקה המערבית הצרפתית (AOF) בשנת 1902, ובעקבות הצמיחה הדמוגרפית שהתרחשה במקביל. למעשה, השטח של תוכנית פינה־לפרד, המכונה באופן רשמי “פלטו” (Plateau), לא היה מיועד להתיישבות (אירופית) בלבד. שטח זה תוכנן לשמש גם נקודת המרכז של ניהול פוליטי, של מוסדות כלכליים ושל תחבורה [צילום 4]. במישור הסימבולי הציע מלכתחילה פינה־לפרד מערכת שמות אירו־צנטריים מובהקים לגריר של העיר. מאז עברה מערכת זו שינויים מעטים בלבד, והיא עדיין הדומיננטית בדקר (Bigon, 2008; 2016b, 79–128). נוסף על כך, המגרשים בגריר של תוכנית האב סורטטו ממש על פני המתווה של רוב הכפרים של בני הלבּו, כך שרוב מתחמי המגורים שלהם נדחקו בפועל לכיוון צפון־מערב [איור 5]. דחיקה זו מדגימה את הגישה הקולוניאלית: דקר, שבעבר נקראה “נְדַקְרוּ” (Ndakarou) על ידי בני הלבּו, נחשבה כ“טְרה נולִי־וס” (אדמה “ריקה”, שאינה שייכת לאיש). גישה זו שיקפה באופן מושלם את הדוקטרינה הקולוניאלית הצרפתית החדשה שכונתה “אסימילציה” (הטמעה), ולפיה התייחסו הצרפתים אל תרבויות הילידים שנכבשו כאל טאבולה ראסה שרק ממתינות “להתקדם מעלה” בזכות ההשפעה המערבית (Betts, 1961; Lewis, 1970).

בעקבות התפרצות מגפת הֶדְבֶר בקיץ 1914 תכננו הרשויות הקולוניאליות שכונה חדשה לילידים בצפון־מערב לפלטו, והיא כונתה מֵדינה (Médina). כדי למשוך את האפריקאים שהרשויות רצו לגרש מן הפלטו, הם קבעו חקיקה רופפת כלפי השימוש בקרקעות וסיפקו חומרי בנייה זולים למבנים שיוקמו בתוך קווי הגריר של מֵדינה (ANS, H22; H55; Bigon, 2016b). הגריר של מֵדינה הוא אחת הדוגמאות הקולוניאליות של יישוב שיטתי של ילידים בסנגל. הגריר השני של דקר היה גם הוא כלי של הממשלה לפיקוח ולשמירה על הביטחון באמצעות לכידת אלו שערקו מעבודת כפייה ומשירות צבאי (Bugnicourt, 1982, 30) [איור 2, צילום 6]. למעשה, שתי תוכניות הגריר של דקר של ימינו, התוכנית של הפלטו ושל מֵדינה, הדגימו את האוריינטציה

לעומת דקר, יצירה קולוניאלית אקסוגמית, הגניאולוגיה הצורנית של טובה ושל ערים מוסלמיות אחרות בסנגל שנחקרו לאחרונה מדגימה מסורת ארוכת שנים של תכנון עירוני המבוסס על גריד (Ross, 2002; 2006; 2012). אין זה אומר שהשפעות אירופיות וערביות-מוסלמיות אינן רלוונטיות, אלא המשמעות היא שהמסורות החיצוניות של התכנון העירוני אינן ברירת המחדל בדיון על מקורות הצורה העירונית האפריקאית. בהקשר אזורי ספציפי זה השפעות אלו אינן מספקות כשלעצמן - ואף ראשוניות במידה מסוימת - להסברת הגריד והמערכת האלכסונית של התכנון העירוני הבולט כיום.

A street scene in a developing country, likely India, showing a mix of old and new buildings, trees, and people. A man is walking in the foreground, a person is riding a bicycle, and a car is parked on the street. The background features a large, modern white building and a smaller, older building with a tiled roof.

5 איור
 חלק מאחת הגרסאות של תוכנית האב של פינה-לפרד לדקר משנת 1860, המציג את סרטוט קווי הגריד ישירות על הכפרים של ג'דקרו (Charpy, 1958, 156)

תמונה עדכנית של אחת מהצטלבויות הגריד
של שכונת מדינה (צילום: ל' ביגון)

איור 7
(א) מודל היפותטי של עיר ג'חנקה
במערב סודן באמצע המאה ה־19; (ב)
מודל היפותטי של עיר בירה מלכותית
קדם־אסלאמית (סרטוט: א' רוס)

באופן כללי, הקונפגורציה המרכזית, שהיא עקיבה בערים ובכפרים אחרים של הטאריקה המורידית, ניכרת בבירור גם ביישובים שהקימו מסדרים צופיים מודרניים אחרים בסנגל, כגון מסדר לאיינה (Layenne) ומסדר טיג'אניה (Tijānīyah). מקורות היסטוריים המתועדים בעל תפוח ובכתב כאחד, וגם תיאוריהם של מבקרים ערביים ואירופיים, מראים כי ניתן לייחס את תצורת הגרד הזאת למסורת מוסלמית קדומה יותר, מן המאה ה-17 שמקורה מערי קבוצת הג'חנקה בסַנְגַּמְבִּיה ובמערב סודן, ואילו את המודל המרחבי של ערים אלו ניתן לייחס לתקופות מוקדמות אף יותר – ערי הבירה הקדם-אסלאמיות המלכותיות במאה ה-12 (Ross, 117–176, 2006; 2002). [איור 7: א-ב]. לפיכך, אין צורך לראות בתוכנית אוסמן את מודל ההתכנון של העיר המורידית. למעשה, גם אילו פעלו אנשי הדת של הג'חנקה על פי מודל העיר הערבית המזרח-תיכונית הקדומה – ואכן יש מידה מסוימת של דמיון בינה ובין הכיכר הציבורית המרכזית עם המסגד (אך ללא ארמון השליט) והמוקפת בשכונות – עדיין היה להם מודל אזורי, קרוב יותר מבחינה פיזית, ולא אסלאמי, בערי הבירה המלכותיות בסנגמביה. לו היה התוכנית האורתוגונלית והכיכר המרכזית מפורזות לפי העקרונות המודרניים של התכנון העירוני האירופי, היו עקרונות אלו משפיעים על יישובים חילוניים ולא על קהילות צופיות, כגון טובה. אלא שהתוכניות של היישובים החילוניים הילידים – יישובים בלא מאפיינים דתיים ייחודיים או שייכות למסדר הצופי – אינן מצביעות על מאפיינים מערביים אלו, ואילו היישובים

הצופיים בסנגל, שהיו עמידים יותר מן היישובים החילוניים בפני חדירת הרעיונות האירופיים, הם בדיוק אלו המציגים פריסת רחובות אורתוגונלית.

עם זאת, מה שחריג בעקרונות אלו לתכנון יישובים שהתקיימו כמה מאות שנים במערב סודן היא העקיבות בצורת הגריד של הרחובות ובכיכר הציבורית המרכזית. האלמנט המארגן השני מכונה "פנץ" (pénc) בשפת הוולוף (Wolof), ומשמעותו כפולה: אספה ציבורית, והמקום שבו אספה כזו מתקיימת. הוא מתייחס גם אל יישוב קטן או אל כפר שבו הקהילה מזוהה עם אב מייסד מסוים או עם שושלת מסוימת. במונחים פיזיים הפנץ של היישובים הצופיים ממוקד במסגד ויכול להכיל מבנים משותפים אחרים, כגון בית הספר הקוראני, בית הקברות והבארות הציבוריות, לצד המתחמים של שושלת מייסדי היישוב הגובלים מצידו המערבי. בסנגל ובמערב סודן בתקופה הקדם־אסלאמית עמד במרכז הפנץ עץ גדול (לרוב עץ קפוק, שיטה או באֶוֶב), והוא שימש הן מוסד חברתי ומוסד פוליטי, הן מונומנט עירוני סימבולי (Ross, 2008). אומנם עץ הפנץ לא נחשב "קדוש", ולעיתים רחוקות השתמשו בו לפעילות דתית כזו או אחרת, אך הוא נחשב "עץ הדיונים" או "השיחות" (palaver tree), כלומר עץ שתחתיו היה נהוג לקיים מפגשים ולקבל החלטות.

עם האסלאמיזציה של האזור, הפנץ לא נעלם כמוסד אך צורתו השתנתה – המסגד הגדול תפס את מקומו של העץ במרכז הפנץ. גם כיום עץ גדול או כמה עצים גדולים עשויים לעמוד לצד המסגד בכיכרות המרכזיות של כמה ערים ושכונות צופיות (Ross, 2002; 2006, 117–176). בדרך זו עצים גדולים ממשיכים למלא תפקיד חשוב בקונפיגורציה העירונית של האזור, והם ממשיכים להיות קשורים למסורות החברתיות־פוליטיות של בני הוולוף ושל קבוצות אתניות אחרות – לבו, סֶרֶר (Serrer) ומנדינג (Mandingue) – וכן למסורות רוחניות של הטאריקה המורידית ושל מסדרים צופיים אחרים [צילום 8].

מאז התקופה הקולוניאלית נעשו המסדרים הצופיים תנועות המוניות שמטרתן החברתית העיקרית הייתה להחדיר את הפרקטיקה של האסלאם לחיים הציבוריים והפרטיים. הקמת ערים, כפרים ושכונות הייתה אמצעי להשגת מטרה זו, לרבות עקרונות התכנון העירוני (Ross, 2012). לפיכך, אם לקולוניזציה הצרפתית הייתה ללא ספק השפעה רבה על תצורת הערים והיישובים, ביישובים הצופיים המתהווים ניכרים גם תפיסת הכוח והמקום של הילידים, וכן מוסדותיהם.

הצטלבויות של גרידים

בפרק הקודם הוצגה הטענה על קיום מסורת אפריקאית של תוכניות עירוניות המבוססות על גריד, לפחות בסנגמביה ובמערב סודן, שהתפתחה ללא תלות במסורת אירופית של תוכנית גריד

צילום 8

הפנץ של דייקאן, עיר הבירה של ממלכת סין (Sine) מן המאה ה־16 ועד תחילת השלטון הקולוניאלי. דייחאו היא עדיין המרכז האדמיניסטרטיבי של הרובע (או של המחוז). והפנץ שלה הוא עדיין הכיכר הציבורית המרכזית בעיר. במקור עמדו ארבעה עצים על הפנץ וסימלו את ההמשכיות הפוליטית במהלך טקסי ההכתרה. רק אחד מעצים אלה עדיין נותר במקומו

כזו או אחרת, וכאמור טענה זו מנוגדת להנחות האירו־צנטריות הכלליות במחקר הלימודים העירוניים ובהיסטוריוגרפיה המערבית. פרק זה יתקדם מעבר להתחקות הליניארית אחר הגניאולוגיה של כל מסורת גריד, ומתוך התמקדות ברציונל שלה ובסיבת קיומה הוא יראה שבעקבות המפגש האינטימי והממושך בין המסורות האנדוגמיות של התכנון העירוני ובין אלו האקסוגמיות בתקופה הקולוניאלית, התפתחה הצטלבות צורנית ניכרת בין מסורות אלו. הצטלבות זו, המתווכת בין הכלאה לרמות שונות של קיום משותף, תודגם באמצעות ניתוח הדינמיות הבתר־קולוניאלית של תוכניות הגריד בערים החשובות של סנגל – דקר וטובה. ערים חשובות אלו בסנגל ממחישות את הדינמיות בגישה ה"לפבריאנית" (Lefebvre) לייצור המרחב ביחס לתוכנית הגריד,⁸ והן מחליפות כל דיכוטומיה אפריקאית־אירופית.

ניתוח ייצור המרחב העכשווי של ערים אלו ירחיק אותנו מן ה"סיפור של שני גרידים (מקבילים) ויקרב אותנו לגישה דיאלקטית יותר. גישה זו מציעה הבנה עשירה ורב־תרבותית יותר של התפתחות תוכנית עירונית המבוססת על גריד בסנגל בימינו. מן השאלה "של מי המורשת?", שאלה המבחינה בין תרבויות העולם ובין אוריינטציות של תרבות תכנון, נפליג לכיוון "של מי המורשת?" שהוא "אינו בינארי אלא מתייחס לשאלה למי שייכים 'ההבדלים' (כפי שניסח ז'אק דרידה) שלא יימחקו" (Hall, 2000, 9). כך ניתן לדמיין מחדש "גריד סנגלי" באופן מעמיק ומכליל יותר, ובלשונו של סטיוארט הול: "התרבות הפופולרית של החברה שלנו השתנתה

במיוחד על ידי שפע של צורות תרבותיות היברידיות עכשוויות או 'מצטלכות', המסמלות את הייצור של ה'חדש' והטרנסגרסיבי לצד המסורתי ולצד 'שימור העבר' (שם, 12–13).

דקר

עדות שעברה בעל פה ומיפוי קולוניאלי מוקדם של נ'דקרו, אזור המגורים הקדם-קולוניאלי של בני הלבו שעליו נבנתה העיר דקר הקולוניאלית, מראים שתכנון המבוסס על פנץ היה מרכזי גם שם (ANOM, FM SG SEN/XII/12; Ndione, 1993). בעשורים שחלפו מזמן יישום הגריד של פינה-לפרד הועברו בהדרגה רבים מ-11 כפרי בני הלבו שהשתייכו לנ'דקרו, ולעיתים כמה פעמים, לגבולות שכונת פלטו בדקר. פעימה נוספת של העברה, הפעם לגריד של השכונה החדשה מדינה, נעשתה כשפרצה מגפת דבר בשנת 1914 (Betts, 1971; Bigon, 2016b). העברות אלו היו אמורות להיות מקיפות, אך למעשה הן לא הושלמו מעולם בשל שילוב כמה סיבות. רק חמישה כפרים של בני הלבו הועברו בפועל למדינה. בתהליך המעבר המואץ מן הגריד האחד לגריד האחר לא שימרו רוב הכפריים את השמות המקוריים של המקומות, אלא יצרו מחדש את כל מתחמי הפנץ שלהם והקימו מחדש את המסגדים הקהילתיים בתוך הגריד הקולוניאלי.

במקרים מסוימים מתחם המגורים של הכפרים הקודמים – כל כפר מווהה עם אב מייסד מסוים ועם שושלות מסוימות שהונצחו במורשת שבעל פה של בני הלבו (Mercier and Balandier, 1952) – נחתך באופן שרירותי למדי על ידי הגריד הקולוניאלי. במקרים רבים בנו גם בני הלבו העקורים את המסגד החדש שלהם במכוון לאורך הקיבלה (כיוון התפילה למכה) ונטוי באלכסון ביחס לאוריינטציה הכללית של הגריד. העקיבות ברוב שמות המקומות הקדומים ביותר מן התקופה הקולוניאלית ועד היום חושפת את ההמשכיות החזקה בין פרקטיקות מרחביות בעבר לפרקטיות מרחביות בהווה (Bigon and Hart, 2018). כך הוא לא רק ביחס למדינה, שנועדה ל"אפריקאים", אלא גם לפלטו של ימינו, שמן התקופה הקולוניאלית נתפסה כעיר "צרפתית" וכמקום ה"מערבי" ביותר במערב אפריקה מצד האוריינטציה הגיאוגרפית והאוריינטציה התרבותית שלו.

למרבה הפלא, תצפיות שדה מאשרות שרוב מתחמי הפנץ של בני הלבו עדיין קיימים בפלטו ובמדינה בשם המקורי של הכפר הקדום, ועדיין ניתן להבחין בהיגיון הקדם-קולוניאלי לתכנון יישובים מתחת לגרידים של מקומות אלו [איור 9]. כמה מן השטחים הפתוחים בולטים מאוד ביחס למסגדים ולעצים הגדולים – מיקום עצים אלו ואחרים כמוהם שונה מן השדרות המערביות המאופיינות בשורות עצים – ובכך הם מהווים את סימני הזיהוי החשובים ביותר בניסיון לאיתור הפנץ בנוף הבנוי של דקר. מיפוי לדוגמה של הפנץ של בני הלבו בשתי שכונות

איור 9

מיפוי לדוגמה של שניים מ-12 מתחמי הפנץ במרכז דקר – מבוסט בשכונת פלטו, ונגרף בשכונת מדינה (סרטוטים: ל' ביגון)

אלו מגלה בבירור את הנראות ואת ההישנות של אלמנטים מרחביים, כגון הכיכר הציבורית המוקפת במתחמי המגורים של חברי הקהילה, בעץ הגדול ובמסגד. המסגד פונה לכיוון מכה, ובמקרים רבים הוא שובר את התוכנית האורתוגונלית בשל המיקום האלכסוני בשטח של הכיכר.

עם זאת, הביטויים המוחשיים הנוכחיים של ההיגיון המרחבי הקדם-קולוניאלי מגוונים וחדשניים, והם מגיבים באופן מעשי להתפתחויות הדרגתיות במונחים של לחצים דמוגרפיים, של ארגון חברתי ושל חומרי בנייה. לדוגמה, בשטח הכיכר המרכזית נבנו לעיתים מבני קבע מרובי קומות או מבנים העשויים מחומרים זמניים יותר שהכינו בני הקבוצה. נוסף על כך, כמה ממתחמי הפנץ וכפועל יוצא מכך גם חיי הקהילה בהם, נחתכו כמעט באקראי לחלקות אדמה על ידי אחת או יותר מן השדרות ומן הדרכים במתווה הגריד. דוגמה אחרת היא הפנץ שבשלמותו נעשה משרד בטון ממוסד בעל כמה קומות וללא העץ שלו. לעיתים – אם כי תופעה זו נדירה בפלטו – נותרה הכיכר המרכזית ריקה ממבניה והיא מזכירה את דיונות החול של חצי האי. תופעה זו מדגימה גם איחוד יוצא דופן בין שכבות היסטוריות של סמליות ובין הפונקציה שלהן, שכן המסגד מקיף עץ גדול באמצעות המבנה עצמו – העץ צומח דרך התקרה, או שהתקרה נבנתה סביבו (Bigon and Hart, 2018).

טובה

אף שאמדו במבה היה מייסדה של טובה, הפרויקט שלו לעיר נשאר כרעיון בלבד. העיר טובה התפתחה בעקבות המאמצים היצירתיים המתמשכים של כל הטאריקה המורידית. היוזמות וההחלטות המכריעות בנוגע לבניית העיר היו בידי הח'ליפים הראשיים (Sériñ-s) משושלת מבקה (Mbacké), בעיקר בניו ונכדיו של במבה. דמויות אחרות, לעיתים מתחרות שלהם אך בדרך כלל הן שיתפו איתם פעולה, היו השייח'ים והח'ליפים, המנהל העירוני (תחת סמכותו של הח'ליף) ואנשי העסקים המורידים בעלי ההשפעה. כל אלו מחויבים לבניית העיר, בהתאם לרצון של מייסדה. העיר שאנו רואים היום נוצרה בעקבות עבודה משותפת, תולדתם של מעשים רבים שבוצעו בפרויקט החברתי והרוחני המקיף שהוריש המייסד.

יוזמה מרכזית שסימנה את השלב השני בהתרחבות העירונית של טובה הייתה תוכנית האב של העיר שהתגבשה בשנת 1974 עבור סריין עבדול אחד מבאקה (Sériñ Abdoul Ahad Mbacké), הח'ליף הראשי השלישי של המורדייה (1968–1989), שזכור כיום כאחד מ"בוני" העיר המרכזיים. אף שמבחינה חוקית הייתה טובה נפרדת מן המבנים ומן הסוכנויות של המנהל האזרחי של המדינה מזמן התקופה הקולוניאלית, בעקבות הזמנתו של סריין מבאקה ערכה המחלקה לתכנון עירוני בג'ורפל, בירת האזור, ניתוח ראשוני של המרקם העירוני המבוסס על גריד והציעה תוכנית פעולה להתפתחותו (Guèye, 2002, 327; Ross, 2006, 64–66, 87).

משמעות רבה יש גם לעובדה שראש מחלקת המיפוי של ג'ורבל ומתכנן מחלקת התכנון העירוני שלה, שהיה להם תפקיד מרכזי בתכנון תוכנית האב בשנת 1974 וביישומה, היו שניהם חברי הטאריקה המורידית.

לכן, חלקות המגורים החדשות שהונחו סביב הליבה העירונית המקורית סודרו לאורך רחובות ישרים ורחבים שהצטלבו בזוויות ישרות – רחובות אלו תאמו הן לרעיונות תכנון ילידיים בני המסדר הצופי, הן לרעיונות התכנון המודרניים-מערביים שמנחים את ההתרחבות העירונית בכל שאר המקומות בסנגל. דרכים ראשיות – שדרות לתנועת התחבורה – גם הן משמשות את משקי הבית הפונים אליהן, למשל לקיום פעילויות ביתיות בחוץ, לבילוי עם השכנים, לחגיגות משפחתיות ולאירועים של הקהילה הרחבה יותר, למשל במהלך חגים צופיים.

בשנת 1993 יזם הח'ליף הראשי סריין סאליו (Sériñ Saliou) שלב חדש בתכנון. גם כאן, למרות הפרדת העיר מן המדינה האזרחית, התבקשה המחלקה לתכנון עירוני בג'ורבל לסייע לגבש תוכנית אב חדשה, שמעולם לא יושמה. בד בבד פנה סריין סאליו לאחד מתלמידיו, שעבד כמוודד קרקעות פרטיות בדקר, וביקש ממנו ליצור חלקות מגורים חדשות המאורגנות סביב מתחמי הפנץ והמסגדים השכונתיים (Ross, 2006, 97–102). לכן, התכנון והלכידות של הגריד הקודם בטובה נעשו מבולבלים ומעורפלים יותר. לדוגמה, האוריינטציה של רחוב הגריד לפי מכה כבר לא נשמרה בכל המקרים, והחלקות השונות הביאו לידי אוריינטציות גריד מרובות, שלא היו תלויות זו בזו [איור 10]. אופיו של הגריד עצמו השתנה גם הוא. הגריד האחיד, כמעט

איור 10

האזור העירוני של טובה, לא סדיר בצורתו.

האוריינטציה של המגרשים משתנה משכונה

אחת לאחרת. תוכניות אב הוצעו לעיר בשנת

1994 ושוב בשנת 1999, אך הן לא יושמו

(סרטוט: א' רוס, מבוסס בחלקו על תמונת

הלווין Quickbird)

אמריקאי באחידותו, נזנח לטובת "קבוצות" מגרשים סביב כיכרות קטנות. על מרקם "דחוס" זה נאמר שהוא "מיובא" מדקר, ובו פעל מודד הקרקעות הפרטיות. נראה כי המחסור בתוכנית אב המוכרת והמקובלת רשמית על ידי רשויות טובה, והעובדה שהמודד פעל בכל מקרה לגופו – תרמו לחוסר הארגון הכללי ולריבוי של מתווי הגריד.

לנוכח חוסר הארגון הזה הבין הח'ליף הראשי שנחוצה מערכת מקצועית וממוסדת יותר של התרחבות עירונית. גם כאן היו מעורבים מתכנני ערים מקצועיים ואינטלקטואלים מן הטאריקה המורידית, למשל אחד מתלמידיו, מוחמדו טפסי רגיי (Mouhamadou Tafsir Guèye), מהנדס אזרחי שעבד במשרד התכנון העירוני והדיוור בערים קאולק ודקר, והיה גם גיאוגרף, כלכלן ובונה מסד נתונים במערכת מידע גיאוגרפית (GIS) לסוכנות הניטור הסביבתי של הממשלה. הצוות פיקח על מדידות שטח בכל רחוב ובכל מגרש ויצר מערכת מידע גיאוגרפית המבוססת על מגרשי בנייה שמוספרו באופן רשמי. המערכת הושלמה בשנת 2004 (Ross, 2006, 102–104).

אף שלמעשה לא יושמה המדידה הרשמית, לכל מגרש בטובה יש מספר רשמי ב־GIS והוא מופיע על דלת הכניסה שלו – דוגמה לשימוש בטכנולוגיות מידע עבור מערכת ניהול קרקעות. במשימה זו הקדימה העיר הצופית טובה אפילו את דקר, המטרופולין המודרני של סנגל. חשוב לציין כי יוזמה מודרנית ורציונלית זו בניהול עירוני הייתה של מוסד דתי מיסטי בעיר שפעל בנפרד ממנהל המדינה. היוזמה נבעה מסמכותו העליונה של המסדר (הח'ליף הראשי) ומומשה על ידי טכנאים, מהנדסים ואינטלקטואלים זוטרים, כמה מהם גם עובדי מדינה. אלא שאם יוזמה זו סותרת לכאורה את הפרספקטיבה המובנת באופן תיאורטי, שיתוף הפעולה מדגים פרקטיקות משלימות וסימביוזה דה־פקטו, תכנון עירוני מודרני, רציונלי וטכנוקרטי, המופרה בהדדיות בתפיסות עולם מיסטיות של מסירות לאל.

סיכום

מאמר זה מראה שמסורות תכנון יישובים על בסיס גריד בסנגל של ימינו הן היברידיות במקורן ובהתפתחותן. כלומר, הקונפיגורציה של תוכנית הגריד הקולוניאלית הצרפתית, שמשקפת גינאולוגיות מערביות של תרבות תכנון עירוני ושמודגמת על ידי דקר (ועל ידי עיירות הרכבת) – היא פטינה מאוחרת יותר, שכבה המכסה על מסורת ילידית ארוכת שנים של תכנון יישובים על בסיס גריד, מסורת שקדמה למסורת הקולוניאלית בשש מאות שנים לכל הפחות. תופעה זו מטשטשת את ההנחות האירו־צנטריות הרווחות במחקר תחומי הלימודים העירוניים, מחקר שבדרך כלל נוטה להתעלם מקיומם של מסורות או עקרונות היסטוריים של תכנון עירוני באפריקה שמדרום לסהרה.

השורשים הצורניים הילידיים של מסורות תוכנית הגריד במערב סודן נבחנו לאור המקרה של העיר הצופית טובה, והשורשים הצורניים של תרבות התכנון הקולוניאלית של צרפת נבחנו גם הם, לאור המקרים של השכונות מְדינה ופלטו בדקר. חלקו השני של המאמר עסק בהכלאה בין התרבויות האקסוגמיות והמקומיות של תוכנית הגריד בתקופה הבתר־קולוניאלית. במקום להציב קורפוס תכנון אחד ואת ההיסטוריוגרפיה הרלוונטית לו באופוזיציה בינארית עם הקורפוס השני, בחנו את ההצטלבות הנוכחית בין שתי המורשות האלה. כך ניתן להגיע להבנה מעמיקה יותר של הניואנסים בין תכנוני הגריד השונים בסנגל. מעבר למהותנות הדיכוטומית, התהליך הדינמי של הצטלבות ושל הכלאה בין תוכניות הגריד משקף לא רק פונקציונליזם מעשי או הסתגלות הדרגתית של התנסויות עירוניות שגרתיות, אלא גם גישה מכלילה ודיאלקטית יותר לשאלה "של מי המורשת?" בהווה הבתר־קולוניאלי.

הערות

1. השיעורים הראשונים בבתי הספר לאדריכלות עדיין נפתחים בהיפודמוס ממילטוס ובתוכנית הגריד המכוננת שלו (ראו: Mazza, 2009). נוסף על כך, מערכות גריד קדומות יותר מאסיה מוכרות בהיסטוריוגרפיה המערבית, בעיקר העיר מואנג'ודארו בעמק האינדוס, המתוארכת לשנת 2154 לפנה"ס; ראו: Stanislawski, 1946; Kostof, 1946; Higgins, 2009, 49–77; 103–108, 2001. עם זאת, שלושת הסקרים החשובים האלה הם סקרים כרונולוגיים, ובעקבות ההפניה לתוכניות גריד אלו, שאינן מערביות אך בהחלט מוכרות, הדיון על זמן ועל מקומן נשאר ממוקד באירופה ובאמריקה.

2. הפילוסופיה האידיאליסטית והרומנטית למדי של רוסו משווה בין ה"אנושיות" של "כפרי" הילידים ובין המערב ה"מפותח" – תפיסה שאומצה לאחר מכן על ידי מתכנני ערים כגון הול (Hull, 1976). הול השווה בין הערים הכפריות למחצה של העבר ובין המאפיינים ה"מנוגדים בטבע" של המטרופולין התעשייתי (להרחבה ראו: Coquery-Vidrovitch, 2005, 12). נוסף על כך, קשה להבין מן התיאורים הקולוניאליים האירופיים העכשוויים אם יישוב באפריקה שמדרום לסהרה היה "כפר" (לעיתים קרובות הוא מתואר ומכונה כך) או דווקא "עיירה" או "עיר" (לעיתים נדירות הוא מכונה כך): ראו לדוגמה: Cristofaro, 2017.

3. לדוגמה, כדי להפוך את הסקרים שלהם ל"גלובליים", קוסטוף (Kostof, 1992), גרנט (Grant, 2001) וסמית (Smith, 2007) משתמשים באחת הדוגמאות הנחקרות ביותר בתרבות העירונית של אפריקה שמדרום לסהרה – התרבות של יורובה, באופן בלעדי (קוסטוף וגרנט) או כמעט בלעדי (סמית). שאלה נפוצה ופשוטה זו, החוזרת על עצמה, מתעלמת באופן ברור מן העושר והמגוון של תרבויות עירוניות אחרות באפריקה.

4. יש לשים לב כי רק חלק קטן מן הסעיף הרחב של קוסטוף על הגריד מופיע (בתרגום) בגיליון זה, וכך הוא גם באשר לקטע שמוזכר כאן.

5. אין המקום כאן, וגם אין לכך לגיטימציה אקדמית או עניין אקדמי, לחזור על מחקרים קודמים באמצעות הצגת מקורות התכנון האורתוגונלי בהיפדמוס ממילטוס (או מתקופה קדומה יותר – מואנג'ודארו, בפקיסטן של ימינו) לאור הרנסנס והקולוניאליזם הפורטוגזי וההיספאני ב"עולם החדש". במקום כל אלו מודגשות נסיבות הקשורות לאתר בסנגל.

6. "מסדר" צופי או "דרך" (מן המילה הערבית "טָאריקה", שלעיתים מתורגמת כ"אחוזה") פירושם "נתיב", ובמסורת הצופית הוא קשור לחיפוש אידיאליסטי אחר הידיעה האולטימטיבית של אלוהים. מסדר צופי הוא מוסד דתי שבשורותיו נכללים חברי המסדר ומנהיגיו הרוחניים.

7. המורידיה הסנגלית היא מסדר צופי שהקים השייח' אֶמְדו בֶּמְבָה מֶבְּקָה (1853–1927). מקור שם המסדר הוא במילה הערבית "מוריד" ("האחד שרוצה") – מונח המתאר תלמיד של מדריך רוחני. האתר הבתולי שבחר במבה – הוא הנהיג מאבק פציפיסטי נגד המשטר הקולוניאלי הצרפתי בסנגל – ליישוב החדש טובה היה בעל יתרונות רבים בשל היותו רחוק יחסית מכל פיקוח קולוניאלי ישיר.

8. המונח "לפבריאני" מתייחס להכרה שמרחב חברתי הוא מוצר חברתי, שכל חברה מייצרת מרחב משלה ושכל מרחב "ממשי" משקף מרחב נפשי, לרבות הדימויים והסמלים הקשורים אליו. לפיכך, המוקד מצופה לעבור מ"דברים במרחב" לתהליך הדיאלקטי של "ייצור המרחב" בפועל (ראו: [1974] Lefebvre, 1991; ובייחוד שם, 14, 36–39).

Charpy, J., 1958. *La Fondation de Dakar (1845, 1857, 1869)*. Paris: Larose.

Coquery–Vidrovitch, C., 2005. *The History of African Cities South of the Sahara* (translation: M. Baker). Princeton, NJ: Markus Wiener.

Cristofaro, D., 2017. "The Birth of a Town: Indigenous Planning and Colonial Intervention in the Northern Territories of the Gold Coast (1899–1930)". Lecture presented at the II International Conference on African Urban Planning, University of Lisbon, 7 September 2017.

Davie, M., 2003. "Beirut and the Étoile Area: An Exclusively French Project?". In J. Nasr and M. Volait (Eds.), *Urbanism: Imported or Exported?* Chichester: John Wiley, pp. 206–229.

Grant, J., 2001. "The Dark Side of the Grid: Power and Urban Design". *Planning Perspectives*, 16(3), 219–241.

Guèye, C., 2002. *Touba: la capital des mourides*. Paris: Karthala.

Hall, P., 1996. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Oxford: Blackwell.

Hall, S., 2000. "Whose Heritage? Un–settling ‘the Heritage’, Re–Imagining the Post–Nation". *Third Text*, 49, 3–13.

Higgins, H., 2009. *The Grid Book*. Cambridge, MA: MIT Press.

Hull, R., 1976. *African Cities and Towns before the European Conquest*. New York, NY: Norton.

Koolhaas, R., Boeri, S., And Kwinter, S. (Eds.), 2000. *Mutations*. Barcelona and Bordeaux: ACAR, Arc en rêve.

Kostof, S., 1992. *The City Assembled: The Elements of Urban Form through History*. London: Thames and Hudson.

Kostof, S., 2001 [1991]. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames and Hudson.

מקורות ארכיוניים

ANOM (Archives nationales d’outre–mer, Aix–en–Provence), FM SG SEN/XII/12: Plan des alignements de la ville de Dakar, 27 juillet 1863.

ANS (Archives nationales du Sénégal, Dakar), H 22: l’Hygiène à Dakar, 1919–1920, rapport sur l’hygiène à Dakar de 1899 à 1920; H 55: Peste à Dakar, 1914.

מקורות אחרים

Balandier, G., 1968. *Daily Life in the Kingdom of the Kongo: From the Sixteenth to the Eighteenth Century*. New York, NY: Pantheon Books.

Betts, R., 1961. *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890–1914*. New York, NY: Columbia University Press.

Betts, R., 1971. "The Establishment of the Medina in Dakar, Senegal, 1914". *Africa*, 41, 143–152.

Bigon, L., 2008. "Names, Norms and Forms: French and Indigenous Toponyms in Early Colonial Dakar, Senegal". *Planning Perspectives*, 23(4), 479–501.

Bigon, L., 2016a. "Bubonic Plague, Colonial Ideologies and Urban Planning Policies: Dakar, Lagos and Kumasi". *Planning Perspectives*, 31(2), 205–226.

Bigon, L., 2016b. *French Colonial Dakar: The Morphogenesis of an African Regional Capital*. Manchester: Manchester University Press.

Bigon, L., and Hart, T., 2018. "Beneath the City’s Grid: Vernacular and (Post–) Colonial Planning Interactions in Dakar, Senegal". *Journal of Historical Geography*, 59, 52–67.

Bugnicourt, J., 1982. "Dakar without Bounds". In B. B. Taylor (Ed.), *Reading the Contemporary African City*. Singapore: Concept Media/Aga Khan Award for Architecture, pp. 27–42.

Çelik, Z., 1997. *Urban Forms and Colonial Confrontations: Algiers under French Rule*. Berkeley, CA: University of California Press.

Charpy, J., 1957. "Comment et pourquoi est né Dakar". *France Outre–Mer* (numéro spécial: Dakar a cent ans), 330, 8–9.

Ross, E., 1995. "Touba: A Spiritual Metropolis in the Modern World". *Canadian Journal of African Studies*, 29(2), 222–259.

Ross, E., 2002. "Marabout Republics Then and Now: Configuring Muslim Towns in Senegal". *Islam et sociétés au sud du Sahara*, 16, 35–66.

Ross, E., 2006. *Sufi City: Urban Design and Archetypes in Touba*. Rochester, NY: University of Rochester Press.

Ross, E., 2008. "Palaver Trees Reconsidered in the Senegalese Landscape: Arboreal Monuments and Memorials". In M. Sheridan and C. Nyamweru (Eds.), *African Sacred Groves: Ecological Dynamics and Social Change*. Ohio, OH: Ohio University Press, pp. 133–148.

Ross, E., 2012. "Building Community: Configuring Authority and Identity on the Public Squares of Contemporary Senegalese Sufi Centers". In P. Desplat and D. Schultz (Eds.), *Prayer in the City: The Making of Muslim Sacred Places and Urban Life*. New Brunswick, NJ: Transaction, pp. 205–237.

Said, E., 1978. *Orientalism*. New York, NY: Pantheon.

Sinou, A., 1993. *Comptoirs et villes coloniales du Sénégal: Saint-Louis, Gorée, Dakar*. Paris: Éditions Karthala and ORSTOM.

Smith, M., 2007. "Form and Meaning in the Earliest Cities: A New Approach to Ancient Urban Planning". *Journal of Planning History*, 6(1), 3–47.

Stanislawski, D., 1946. "The Origin and Spread of the Grid-Pattern Town". *Geographical Review*, 36(1), 105–120.

UN-Habitat, 2014. *The State of African Cities, 2014: Re-Imagining Sustainable Urban Transitions*. Nairobi: UN-Habitat.

Lefebvre, H., 1991 [1974]. *The Production of Space* (translation: D. Nicholson-Smith). London: Blackwell.

Lewis, M., 1970. "One Hundred Million Frenchmen: The Assimilation Theory in French Colonial Policy". In R. Collins (Ed.), *Problems in the History of Colonial Africa, 1860–1960*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, pp. 165–178.

Malverti, X., and Aleth, P., 1991. "Algeria: Military Genius and Civic Design, (1830–1870)". *Planning Perspectives*, 6(2), 207–236.

Mazza, L., 2009. "Plan and Constitution – Aristotle’s Hippodamus: Towards an ‘Ostensive’ Definition of Spatial Planning". *Town Planning Review*, 80(2), 113–141.

Mercier, P., and Georges, B., 1952. *Les pêcheurs Lébou du Sénégal: particularisme et évolution* (collection études sénégalaises, 3). Saint-Louis, Senegal: IFAN.

Ndione, C. T., 1993. "Woyi Céét: Traditional Marriage Songs of the Lebou". *Research in African Literatures*, 24(2), 89–100.

Pasquier, R., 1960. "Villes du Sénégal aux XIXe siècle". *Revue française d’histoire d’outre-mer*, 168–169, 387–426.

Pheffer, P. E., 1975. *Railroads and Aspects of Social Change in Senegal, 1878–1933*. Philadelphia, PN: University of Pennsylvania Press.

Pinon, P., 1996. "Raisons et formes de villes: approche comparée des fondations coloniales française au début du XVIIIe siècle". In C. Coquery-Vidrovitch and O. Goerg (Eds.), *La Ville européenne outre-mers*. Paris: l’Harmattan, pp. 27–56.

Robinson, D., 2000. *Paths of Accommodation: Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauritania, 1880–1920*. Ohio, OH: Ohio University Press.

Rose-Redwood, R., Alderman, D., and Azaryahu, M. (Eds.), 2018. *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics, and Place*. New York, NY: Routledge.

Ross, E., 1994. "Africa in Islam: What the Afrocentric Perspective Can Contribute to the Study of Islam". *International Journal of Islamic and Arabic Studies*, 11(2), 1–36.